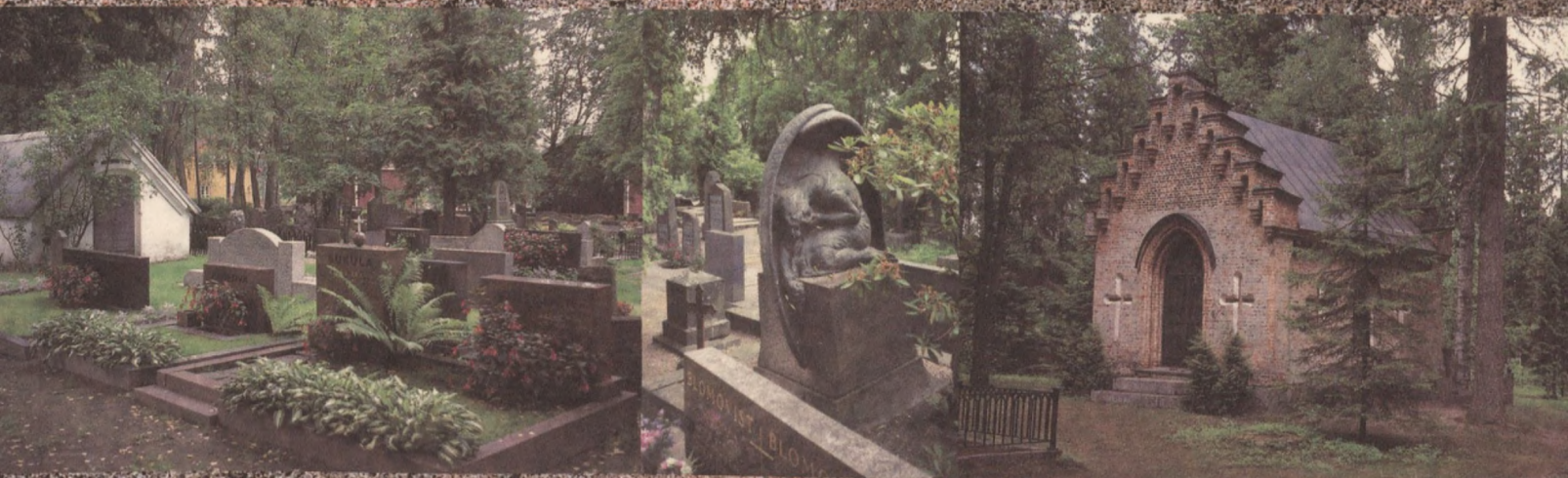

HAUTAMUISTOMERKKIEN HOITO

HAUTAMUISTOMERKKIEN HOITO

Edellinen sivu: Hautakivi Sulvan hautausmaalta.
Kuvanveistäjä Bertel Thorvaldsenin Yö-aiheisen reliefin mukaan
tehty posliinimedaljonki on ollut Pohjoismaissa suosittu hautakivien koriste.

MUSEOVIRASTO

Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 24

Toimittaja: *Marja Terttu Knapas*

Työryhmä: *Elisa Heikkilä, Marja Terttu Knapas ja Pentti Pietarila*

Graafinen suunnittelu ja taitto: *Maikki Rantala, Praxis Oy*

Paino: *Salpausselän Kirjapaino, 2003*

ISBN 951-616-100-6

ISSN 1236-6439

© *Museovirasto*

Esipuhe	4
Hautausmaat ja kirkkotarhat	7
<i>"Tuonen viita, rauhan viita"</i>	7
<i>Hautamuistomerkit</i>	9
<i>Sankarihaudat</i>	11
<i>Muut muistomerkit</i>	12
<i>Hautakappelit</i>	13
Hautakivet	14
<i>Kivien puhdistus</i>	15
<i>Rasva- ja nokitabrojen poisto</i>	16
<i>Vaaleiden kivien tummentumat</i>	16
<i>Korjaukset</i>	16
<i>Tekstien kultaus</i>	16
<i>Eriyistoimenpiteet</i>	16
Betonista ja tekokivestä tehdyt hautakivet	17
Tako- ja valurautaiset sekä peltiset hautamuistomerkit	18
<i>Ruosteen poisto ja maalaus</i>	20
Pronssi-, messinki-, kupari- ja sinkkiosat	21
Puiset hautamerkit	21
Vanhojen hautamuistomerkkien uudelleenkäyttö	22
Haudan hoito	23

Esipuhe

Kirkkotarha ja hautausmaa ovat yhteistä kulttuuriympäristöämme. Ne ovat suuria muistojen puutarhoja asutuksen yhteydessä. Niiden puusto ja monenlaiset istutukset vaativat jatkuvaa hoitoa ja varovaista maisemahoidollista uudistamista, jotta hautausmaan perusluonteeseen kuuluva levollisen surumielinen tunnelma säilyisi.

Hautamuistomerkeillä ovat tärkeä osa hautausmaakulttuurin ilmentäjänä. Historiallisen kerroksellisuuden ja ajallisen syvyyden vaaliminen sekä muutosten hitaus heijastavat sitä pieteettiä kunnioitusta, jota tunnemme edellisiä sukupolvia kohtaan. Vastuu hautamuistomerkestä kuuluu haudan haltijalle, palautuneiden hautojen osalta seurakunnalle. Joissakin seurakunnissa ovat paikalliset kotiseutuyhdistykset ja kylätoimikunnat yhteistyössä hoitaneet ja kunnostaneet esimerkiksi tavalla vanhoja hautamuistomerkkejä.

Kiinnostus vanhoja hautausmaita ja hautausmaakulttuuria kohtaan on lisääntymässä eri puolilla maailmaa. Samanaikaisesti ovat hautamuistomerkkikannan säilyttämiseen ja kunnostukseen liittyvät kysymykset tulleet entistä ajankohtaisimmiksi. *Hautamuistomerkkien hoito* -kirjanen perustuu Museovirastossa kymmenen vuotta sit-

ten tehtyyn monisteeseen. Se pyrkii antamaan yksinkertaisia neuvoja hautakivien ja valurautaristien kunnostamisesta siten, että ne säilyttävät alkuperäisen luonteensa. Kunnostamiseen riittää useimmiten pintojen puhdistaminen ja suojaaminen sekä vaurioiden ennalta ehkäiseminen. Suuri osa ohjeista on helposti noudatettavia, osa kuitenkin edellyttää metalli- ja kivialojen ammattitaitoa. Seurakuntapuutarhurit osaavat antaa neuvoja hautamuistomerkkien korjaajista ja tuntevat parhaiten hautakiviliikkeitä ja kultaajia. Eri puolilla maata olevat maakuntamuseot välittävät tarvittaessa sopivien konservaattorien yhteystietoja.

Hautausmaiden suosioista kulttuurimatkailejoiden käyntikohteina kertoo niistä tehdyt lukuisat opaskirjat. Suomessakin on viime vuosikymmeninä valmistunut julkaisut Turun, Tampereen Kalevankankaan, Oulun ja Helsingin Hietanien hautausmaista, pienempiä kirjasia on mm. Tuusulan, Jyväskylän, Kuopion, Vilppulan ja Kiimingin hautausmaista. Sukututkimus, omien juurien etsintä, on sekin lisännyt mielenkiintoa hautausmaita kohtaan. Hautausmaiden opastetuilla kiertokävelyillä avautuu menneisyys uudessa valossa.

OSASTONJOHTAJA MAIRE MATTINEN

Hautausmaat ja kirkkotarhat

”Tuonen viita, rauhan viita”

Kirkon ympärillä oleva hautausmaa, kirkkotarha, on vuosisatojen kuluessa muotoutunut kokonaisuus. Perinteiseen kirkkotarhaan kuuluu parhaimmillaan hautamuistomerkkien ohella kellotapuli, hautakappeleita, kivinen ympärysmuuri tai muunlainen aita porttihuoneineen ja lehtevä puusto. Kirkkotarha on levollinen paikka, jonne palataan muistelemaan ja hiljentymään.

Kirkkotarhoja on laajennettu lukuisia kertoja sen jälkeen, kun kirkkoon hautaamisesta luovuttiin 1700-luvun lopulla. Meidän tuntemamme huolella hoidetut hautausmaat ovat saaneet yleisilmeensä vasta viime sotien jälkeisenä aikana. Sankarihaudat vakiinnuttivat sen tapa- ja hoitoperinteen, joka meille edustaa nykypäivän hautausmaakulttuuria.

Kirkkotarhan muotoutumiseen ovat vaikuttaneet monet lait ja asetukset. Niistä keskeinen on terveydenhoidosta vuonna 1879 annettu asetus. Sen mukaan hautausmaa ei tautien tarttumisvaaran vuoksi saanut sijaita asutuksen välittömässä läheisyydessä. Hautausmaa oli aidattava hyvin ja missä olosuhteet sen sallivat, varustettava istutuksilla. Jokaisen seurakunnan oli tehtävä senaatille anomus hautausmaansa edelleen käyttämisestä. Anomukseen oli liitettävä maanmittarin laatima selvitys hautausmaan sijainnista ja laajentamismahdollisuuksista sekä piirilääkärin lausunto hautausmaasta terveydelle mahdollisesti aiheutuvista haitoista. Mikäli hautausmaa sijaitsi välittömästi kaupungin tai kylän asutuksen keskellä, oli sen käyttö lähes poikkeuksetta lopetettava senaa-

tin päätöksen perusteella viimeistään 30. päivänä kesäkuuta 1890. Tämä johti monessa seurakunnassa kirkosta erillään olevan uuden hautausmaan perustamiseen. Sittenkin on vanhat kirkkotarhat otettu uudelleen käyttöön hautausmaana ja monet asutuksen ulkopuolelle perustetut hautausmaat ovat syrjäisen sijaintinsa takia jääneet vähemmälle huomiolle.

Vuonna 1927 annettua terveydenhoitolakia täydentäneen asetuksen mukaan hautausmaista oli laadittava asemakaavakartat, joihin hautausmaat ja hautapaikat oli merkittävä. Piispainkokouksessa vuonna 1929 vahvistettu hautausmaiden malliohjesääntö antoi periaatteelliset ohjeet hautausmailla noudatettavasta järjestyksestä. 1930-luvun alussa perustetut järjestöt, Hautausmaiden Ystävät r.y. ja Suomen Kotipuutarha-Liitto, alkoivat seurakuntien laskuun tehdä hautausmaiden kartoituksia ja järjestää hautapaikkojen kirjanpitoa. Samalla hautausmaalle laadittiin yleissuunnitelmia, joissa alkoi näkyä puutarhataiteellisten sommitteluihanteiden vaikutusta. Alueille avattiin käytäviä ja pikku aukioita, hautakortteleita rajattiin pensasistutuksilla. Tätä ennen vain kaupunkien hautausmaita oli uudistettu tai toteutettu puutarhurien tai maisema-arkkitehtien laatimien yleissuunnitelmien mukaan. Tanskan ja Ruotsin kautta Suomeen 1930-luvulta lähtien pikku hiljaa omaksuttu, Saksassa alkanut hautausmaiden uudistusliike alkoi vähitellen vaikuttaa myös hautamuistomerkkien yhdenmukaistuvaan muotoiluun. 1960-luvulla reformiliikkeen taustalla olleet ihanteet tasa-arvoisesta ja kaikille yhdenvertaisesta muistamisesta ja hau-

tamuistomerkeistä olivat jo unohtuneet ja tilalle oli tullut hautakivien lähes standardisoitu tuotantotapa ja suunnittelurutiini. Hautausmailla sen tulokset johtivat ulkonaiseen monotonisuuteen, matkalaukkumaisten kivien rivistöihin. Luonnonmukaisuuden korostaminen ja pitkälle rationalisoidut hoitotavat ovat vaikuttaneet siihen, että monet vanhat haudat ovat menettäneet vaikuttavuuttaan reunakivien poistamisen ja hautausmaan nurmettamisen yhteydessä.

1980-luvulla Keski-Euroopassa tapahtunut hautaamistapojen murros on alkanut vähitellen näkyä myös Suomessa. Tuhkauksen yleistymisen myötä hautausmailla perustetut uudentyypiset uurna-alueet ovat saaneet tai saamassa rinnalleen myös muistolehdot ja sirottelualueet. Niiden sijoittaminen vanhaan kirkkotarhaan on vaatelas tehtävä ja edellyttää korkeatasoista suunnittelua. Suomessa ollaan vielä enemmän tai vähemmän etsimässä esteettisesti puhuttelevia muotoja tuhkauksen ulkoisiin ja sisäisiin puitteisiin niin uurnahautauksissa kuin yhteisissä muistolehdoissa.

Puiden istuttaminen kirkkotarhoihin alkoi jo 1800-luvun alussa. Laajemmin se kuitenkin yleistyi vasta 1800-luvun lopulla, jolloin mm. ripille päässeet nuoret istuttivat jalavia, koivuja ja pihlajia. Monen hautausmaan puusto alkaa tällä hetkellä olla ikääntynyttä ja sen uusiminen edellyttää

pitkäjännitteistä suunnittelua. Kirkkotarha ei toisaalta saisi olla liian karu tai paljas, sen surun ja hiljaisuuden maisemaan kuuluu olennaisesti puiden humina sekä valon ja varjon leikki niiden lehvästöissä. Toisaalta liiallinen puusto estää kirkon näkymisen ympäristönsä kiintopisteenä. Liian lähelle kirkkoa tehdyt istutukset saattavat vaurioittaa perustuksia tai edesauttaa kosteusvaurioiden syntymistä seinärakenteisiin. Rungas puusto peittää myös näkyvyyttä ja muodostaa sitä kautta riskitekijän niin kirkkorakennuksen paloturvallisuutta kuin yleistä ilkivaltaakin ajatellen.

Hautausmaiden koneellistuneeseen hoitotapaan kuuluvat vaatimukset vanhoihin kirkkotarhoihin huonosti sopivista käytävien tekokiveyksistä tai asfalttipinnoitteista. Joissakin kirkkotarhoissa käytetty sirotepintainen kevytasfaltti saattaa tulla kyseeseen, kunhan sirotepinta väriltään sopii hautausmaan kivien yleisilmeeseen. Sirotepintainen kevytasfaltti on kuitenkin lyhytikäinen. Vanhusten ja liikkumisesteisten kulku helpottuu, jos pääkäytävillä talvihiekoituksesta kertyvä ylimääräinen hiekka poistetaan kesän tullen.

Jo vuoden 1686 kirkkolaissa ja järjestyksessä todetaan, että kirkkotarhat pitää aidata hyvin ja hoitaa kunniallisesti niiden tähden, jotka niissä lepäävät. Kirkkotarhan aita on tärkeä elementti, jonka kunnosta ja hoidosta kannattaa huolehtia.

Inkoon kirkkotarhan kauniisti ladottu kiviainetta portinpylväineen.

On tapauksia, joissa paikallisten uudistamisen tai kevyen liikenteen väylän rakentamisen yhteydessä tien pinta on noussut lähes kiviaidan tasolle. Tuulensuojaksi tai näköesteeksi istutetut kuusiainat ovat monin paikoin ylikasvaneita ja niiden kohdalla on tullut kysymys korvaavan aidan rakentamisesta ajankohtaiseksi. Hautausmaata laajennettaessa vanha kiviainetta kannattaa jättää paikoilleen jäsentämään ja elävöittämään kokonaisuutta. Asfaltoidun pysäköintialueen rajautumista suoraan hautausmaan aitaan pitäisi välttää. Ympäristökuvan kannalta kauniimpaa olisi, jos aidan ja paikoitusalueen väliin olisi jätetty pieni vihervyöhyke.

Hautausmaalla tarvitaan myös erilaisia kalusteita, joiden sopivuuteen pitäisi kiinnittää huomiota. Roska-astiat ja vesipisteet eivät saisi hallita hautausmaan ilmettä. Sen sijaan ympäristöön sopivat penkit levähdystä tai vain rauhaa oleskellua varten puuttuvat monelta hautausmaalta.

Hautamuistomerkit

Vanhimmat hautamuistomerkit ovat yleensä kirkon läheisyydessä. Ne ovat myös komeimmat ja muodostavat arvokkaan osan paikallista kulttuurihistoriaa ja perinnettä. Monet seurakunnat ovat rauhoittaneet tämän alueen uudistuksilta ja ottaneet muistomerkit hoitoonsa. Hautamuistomerkit

Kirkon seinustalle kerätyt vanhat hautamuistomerkit eivät ole kenellekään kunniaksi.

kertovat alueen väestöstä ja elinkeinoista. Vanhoissa hautamerkeissä näkyy vielä perinteiseen tapaan vainajan nimen, syntymä- ja kuolinaikojen ohella myös hänen ammattinsa. Hautakivet, muistamisen merkit, kuvastavat ihmisten yhteiskunnallista asemaa, todellista tai jossain tapauksissa myös toivottua. 1800-luvun yhteiskuntarakenteista ja arvostuksista kertoo mm. pienen seurakunnan hautausmaalle ylioppilaalle pystytetty kookas muistomerkki. Torpparin haudalla saattaa jossain olla lähes yhtä komea kivi kuin rusthollarilla.

Haminan Hietäkylän hautausmaan vanhoissa hautakivissä on marmorista tehtyjä nimilaittoja ja veistoksia.

Maan sisään osittain uponnut valurauta-aitaus ja vinot ruosteiset ristit kertovat hoitamattomuudesta.

Professoreilla ja kirkkoherroilla on lähes kaikilla samankaltaiset arvokkaat hautakivet, joihin heidän kaikki arvonimensä ovat tarkasti merkityt. Suurissa kaupungeissa tieteen, taiteen tai muun arvokkaan yhteiskunnallisen toiminnan henkilön hautakiven saattoi pystyttää lähipiiri, ystävät tai tiedeyhteisö. Maaseudulla taas moni seurakunta on pystyttänyt muistomerkin pidetyn ja arvostetun sielunpaimenensa haudalle.

Vanhojen hautamuistomerkkien yksilöllisessä muotoilussa kuvastuvat niiden henkilöhistoriallisen sanoman ohella suositut tyylisuunnat, inskriptioissa, muistolauseissa ja symbolikielessä aikakauden henkinen ilmapiiri. Valurautaristit ja -aitaukset hautojen ympärillä ovat varhaisen teollistumisen muistoja ja edustavat korkeatasoista käsityötaitoa. Hautamuistomerkin muoto ja koko riippuu myös siitä, onko se pystytetty yksittäishaudalle vai suurelle perhehaudalle. Hautausmaa on monella tasolla eräänlainen muistojen puutarha. Vanhat hautakivet uusien lomassa ovat myös kauliita katsella.

Hautausmaidemme vanha muistomerkkikanta 1800-luvulta ja 1900-luvun alkupuolelta on vähenemässä huolestuttavasti. Puiset hautamerkit

ovat jo käytännöllisesti katsoen hävinneet. Myös kyläseppien pellistä ja rautatangoista tekemät hautamerkit ovat huonokuntoisia ja ruosteisia siellä, missä niitä toistaiseksi ei vielä ole paikoltaan poistettu. 1800-luvun suuria sukuhautoja ympäröivät valurauta-aitaukset ovat lähes kaikkialla rikkoontuneet. Vanhimmat hautakivet kasvavat levää ja jäkälää, mikä vaurioittaa etenkin kalkki- ja hiekkakivisiä muistomerkkejä.

Kivien ja rautaristien kasaaminen hautausmaan perimmäiseen nurkkaan tai nojalleen kiviaitaa vastaan ei ole eettisesti oikea ratkaisu, kysymyksessä ovat seurakunnan entiset jäsenet. Kivet pitäisi pikemmin hävittää kunniallisesti, käyttää uudelleen tai siirtää mahdollisuuksien mukaan paikoille, joihin ei tehdä hautauksia. Mitään museoaluetta niistä ei kuitenkaan pidä muodostaa. Hautamuistomerkin perimmäisenä tarkoituksena on ollut osoittaa paikka, johon vainaja on haudattu. Se on hänen omaistensa tai läheistensä pystyttämä eikä saisi olla jälkipolville täysin merkityksetön.

Vanhojen kirkkotarhojen ja hautausmaiden nopea uusiutuminen ja siitä seurannut hautausmaakulttuurin köyhtyminen on vaikuttanut siihen, että 1980-luvulla perustettiin Kirkkohalli-

tuksen aloitteesta kaikkiin hiippakuntiin erityiset hautausmaakulttuuritoimikunnat. Niiden tehtävänä on ”kartoittaa hautausmaiden kulttuuriarvoja ja kerätä tietoa paikallisesta hautausperinteestä, valmistella ohjeita vanhojen hautausmaiden kunnostuksesta ja antaa pyynnöstä lausuntoja erityisesti hautausmaiden kulttuurihistoriallisiin arvoihin liittyvissä kysymyksistä sekä edistää hautausmaakulttuurin ja sen suojeluun liittyvää tiedotus- ja koulutustoimintaa”.

Tuomiokapitulien neljäksi vuodeksi kerrallaan nimeämässä toimikunnissa on hiippakunnan papistoa, seurakuntien luottamushenkilöitä, hautausmaiden johtavia työntekijöitä sekä aina myös museotoimen, kulttuuri-, rakennus- tai taidehistorian asiantuntemusta edustavia jäseniä.

Hautausmaille aiottuja uudistuksia suunniteltaessa lähtökohtana pitäisi olla hautamuistomerkkien inventointi, johon sisältyy myös selvitys alueen historiallisista vaiheista ja erityispiirteistä. Sen pohjalta voidaan arvioida esitettyjen toimenpiteiden laajuutta ja sopivuutta, jotta hautausmaan perusilme säilyisi rajuilta muutoksilta. Lapuan ja Tampereen hiippakuntien seurakunnissa onkin 1990-luvulta lähtien tehty lukuisten hautausmaiden inventoinnit.

Vieremän hautausmaan sankarihauta-alue kiviristeineen.

Sankarihaudat

Sankarihaudat, sodissa kaatuneiden yhtenäiset veljeshaudat yhteisen muistomerkin äärellä, ilmestyivät Suomen kirkkomaille talvella 1918. Sotatoimien keskellä Vaasassa toiminut senaatti antoi ohjeet haudata kaatuneet suojeluskuntalaiset kotipiittäjiensä kirkkomaille yhteiseen hautaan, sotilaallisiin ja yksinkertaisiin menoin, silmällä pitäen myös yhteisten muistomerkkien pystyttämistä tulevaisuudessa. Talvisodassa palattiin samaan käyttöön. Ylipäällikön määräyksen mukaisesti kuljetettiin sekä vuosien 1939–1940 että 1941–1944 sodissa kaatuneet kotiseurakunnan sankarihautoihin.

Vihdin kirkkotarhan sankarihauta-alueella on säilytetty puuristit.

Kotiseudun siirtolaisille pystyttämä muistomerkki Alajärven kirkkotarhassa.

Laajojen kansalaispiirien perustama Sankarivainajien Muistotoimikunta välitti seurakunnille apua alueiden suunnitteluun. Arkkitehtien ja kuvanveistäjien yhteistyönä syntyneet myös taiteellisesti korkeatasoiset sankarihauta-alueet patsaineen ovatkin ainutlaatuinen todistus kansakunnasta, joka haudasi sodissa kaatuneet vainajansa oman kotipitäjän kirkkotarhaan.

Muut muistomerkit

Sankarihauta-alueen ohella kirkkotarhassa on usein myös muita yhteisiä muistomerkkejä. Esimerkiksi vuoden 1920 kirkkolaki edellytti vanhojen kirkonpaikkojen merkitsemistä muistokivellä. Karjalan Liitto on paikalliseurojensa välityksellä huolehtinut luovutetulle alueelle jääneiden vainajien muiston säilyttämisestä siirtoväen sijoitusseurakuntien kirkkojen läheisyyteen pystytetyillä muistomerkeillä. Useimmat niistä toteutettiin Karjalan Liiton paikalliseurojen tarpeisiin laatimilla mallipiirustuksilla. Lisäksi muistomerkkejä on pystytetty nälkävuosien uhreille,

Tuusulan ensimmäisen kirkon muistokivi nykyisen ristikirkon vierellä.

Tenholan seurakunnan menneille sukupolville pystyttämä muistomerkki.

suoronnettomuuksissa menehtyneille, menneille sukupolville, unohdetuille vainajille, selkien soutajille, siirtolaisille tai pitäjässä syntyneille merkkihenkilöille. Kirkkotarhojen uusimpia muistomerkkejä ovat muistelupaikat, joihin voi jättää kynttilätervehdyksen muualle haudatuille omaisille sekä viime sotiin liittyvät erilaiset veteraanimuistomerkit.

Hautakappelit

Kirkkojen luona olevista säätyläisten, suurtalallisten tai viranhaltijoiden itselleen ja jälkeläisilleen rakennuttamista hautakappeleista vanhimmat ovat 1600-luvun puolelta ja nuorimmat on rakennettu vasta 1900-luvun alkupuolella. Eniten niitä on Etelä-Suomen kartanoseuduilla. Rakennustaiteellisesti arvokkaat kappelit ovat paikkakunnan historiasta kertova arvokas lisä kirkkotarhassa. Monet yksityisten rakennuttamat hautakappelit kuuluvat nykyisin seurakunnille. Osa niistä on edelleen omistajasukujensa hallussa ja niitä käytetään uurnahautauksiin.

Vanajan kirkon luona oleva Harvialan kartanolle kuulunut hautakappeli on 1810-luvulta.

Pekkalen kartanon 1840-luvulla rakennettu uusklassillinen hautakappeli Ruoveden kirkkotarhassa.

Hautakivet

Vanhimpia kivistä tehtyjä hautamuistomerkkejä ovat 1800-luvun alkupuolelta uusklassilliseen muotovalikoimaan kuuluvat graniitista valmistetut katkaistut pylväät, obeliskit ja sarkofagit sekä pehmeistä kivilajeista, kuten harmahtavasta, merenpohjaan kerrostuneesta kalkkikivestä tai vaaleasta hiekkakivestä tehdyt suhteellisen ohuet pystykivet tai makaavat paadet. Hautakivien laajempi tuotanto yleistyi vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla. 1850-luvulla aloitettiin Suomessa muita kivilajeja kestävämmän mustan graniitin eli sarvikiillegneissin työstäminen ja kiillotus. Siitä valmistetut hautakivet säilyttivät suosionsa aina 1900-luvun alkupuolelle asti, jolloin myös punaisesta ja harmaasta graniitista tehdyt hienoksi hakatut, osaksi kiillotetut tai raaka- ja rosopintaiset kivet valtasivat alaa. Vuosisadan vaihteessa kiviveistämöitä oli perustettu lähes jokaiseen suurempaan kaupunkiin.

Vaikka kivi koetaankin "ikuiseksi" materiaaliksi, tarvitsee myös kivinen hautamuistomerkki huoltamista pysyäkseen kunnossa ja ehjänä.

Erityyppisiä hautakiviä Jaalan kirkkotarhassa olevalla sukuhaudalla.

Kivien puhdistus

Hautakivien ja muistomerkkien sekä sankaripatsaiden pintaan kertyy vuosien mittaan pölyä ja likaa. Erityisesti puiden alla olevat kivet ovat alttiita likaantumislle. Lisäksi varsinkin hoitamattomiin kiviin ilmaantuu erilaista biologista kasvustoa. Kivet ovat otollista kasvualustaa levälle ja jäkälälle, jotka saattavat pahimmillaan peittää hautakivissä olevat kirjoitukset. Sammaleet puolestaan keräävät itseensä kosteutta, joka jäätyessään rapauttaa pehmeitä kivilajeja. Kivien puhdistaminen kannattaa tehdä aikaisin keväällä tai myöhään syksyllä, jolloin siitä ei koidu haittaa haudoille istutetuille kukille tai monivuotisille kasveille.

Puhdistaminen aloitetaan kastelemalla kiveä perusteellisesti ja kosteuden annetaan pehmittää lika- ja kasvukerroksia muutaman tunnin ajan. Kosteutus- ja pesuveteen voidaan vaikutuksen parantamiseksi sekoittaa pieni määrä mäntynestesaippuaa tai neutraalia pesuainetta, esim. tavallista astianpesunestettä. Kiven peittäminen märällä kankaalla tai säkillä sekä sen päälle laitettulla muovilla edesauttaa kostumista. Tämän jälkeen märkä kivi harjataan puhtaaksi esimerkiksi astianpesu- tai juuriharjalla, pinttyneimmät kohdat

Hautakiven tai myös sankaripatsaan vesipesu harjalla kerran vuodessa on yksinkertainen ja halpa hoitotapa.

Kaikkia kultauksia ei tarvitse kerralla uusia. Eri sukupolvet voivat erottua myös eri-aikaisissa kultauksissa. Mustasta kiillotetusta graniitista tehty hautakivi Karjalohjan hautausmaalla.

kynsiharjalla. Harjauksen jälkeen kivi huuhdellaan hyvin vaikkapa kaatamalla puhdasta vettä kastelukannusta. Huuhtelua voidaan tehostaa hankaamalla kiveä pesusienellä. Vasta kiven kuivumisen jälkeen nähdään, onnistuiko työ ja tuliko pesu ja harjaus tehtyä tasaisesti. Jos kivessä on edelleen lika- tai levälaikkuja, kannattaa käsitellä toistaa, kunnes tyydyttävä tulos on saavutettu.

Vuolukivestä valmistettujen hautakivien pesemisessä ei saa käyttää liian kovia harjoja, sillä vuolukivi on nimensä mukaisesti pehmeää ja voi helposti vahingoittua pinnastaan.

Hautakiven pesemisessä ei saa käyttää kuumaa vettä, sillä sen aiheuttama äkillinen lämmönlaajentuminen saattaa rikkoa kiven kulmia ja kivessä mahdollisesti olevia ohuempia osia.

Kalkkikiven ja marmorin puhdistamisessa voidaan käyttää neutraaleja tai lievästi emäksisiä pesuaineita (pH-arvo 8–9) laimeina liuoksina.

Rasva- ja nokitahrojen poisto

Kynttilöitä ei pidä sijoittaa liian lähelle hautakiveä, koska ne voivat aiheuttaa noki- ja steariinitahrojen ohella pahimmassa tapauksessa jopa kiven rikkoutumisen. Steariiniroiskeet poistetaan kivistä kaapimalla teräväksi vuollulla puutikulla, pehmeiden kivilajien kanssa on oltava erityisen varovainen, ettei niiden pinta naarmuunnu. Loput steariinijäämistä sekä rasvaiset nokitahrat puhdistetaan paikallisesti mineraalitärpättiin kostutetulla pumpulitupolla tai trasselilla.

Vaaleiden kivien tummentumat

Vesipesun jälkeen vaaleisiin kiviin mahdollisesti vielä jääneitä tummuneita kohtia voi pahoissa värjäytymistapauksissa yrittää valkaista apteekista saatavalla 9–30 % vetysuperoksidiliuoksella. Käsittelyn aluksi kivi kastellaan märäksi ja sen jälkeen pintaan sivellään vetysuperoksidiliuosta (tuotekohtaisia turvallisuusrajoituksia noudattaen silmät ja kädet hyvin suojattuina), joka vaalenta tummentumat. Jos vaalennettava kohta on paikallinen, voi siihen voi laittaa vetysuperoksidilla kostutettua pumpulia, joka peitetään muovilla. Vetysuperoksidi saa vaikuttaa 30 minuutista muutamaan tuntiin. Käsittelyn jälkeen pinnat huuhdotaan huolellisesti puhtaalla vedellä.

Korjaukset

Kalkkikivistä valmistettujen muistomerkkien yläpää halkeilee kerrostumapintojen rajakohdista. Tällöin kosteus pääsee tunkeutumaan halkeamiin ja pakkasella jäätyvä vesi kiilaa halkeamia isommiksi. Vaakatasoon asetettujen kivien pinta rapautuu epätasaiseksi ja tekstikaiverrukset häviävät vähitellen. Kovista kivilajeista tehtyjen hautakivien vaurioitumiset johtuvat usein kiven kaatumisesta tai liitoskohtien tappien ruostumisesta.

Hautakivissä olevien lohkeamakohtien ja halkeamien paikkaus vaatii kivialan erikoistunteusta. Kivestä irronneet kappaleet kiinnitetään paikoilleen kiviliimalla. Paikkaukset tulee tehdä värjättyllä, kuhunkin kivilajiin sopivalla paikkauksmassalla. Paikkauksessa käytettävä liima ja massa sekoitetaan kiven väriseksi.

Useista osista koostuvien hautakivien liitoksissa on käytetty rautatappeja, jotka on juotettu paikoilleen joko lyijyllä tai rikillä. Varsinkin rikillä kiinni juotetut tukitapit ruostuvat aikaa myöten

ja aiheuttavat ruosteläikkiä sekä myöhemmin lohkeavat vahvimman kiven. Rautaiset kiinnitystapit ja hakaset on syytä korvata ruostumattomilla osilla viimeistään silloin kun kiinnityskohdasta on ilmestynyt hiushalkeamia. Kiinnitysosien vaihtaminen sekä kivien nostaminen ja oikaisu on aina kivialan ammattimiesten työtä.

Pehmeissä kivilajeissa voidaan liuskoittuvan hautakiven yläpään suojauksessa käyttää joissakin tapauksissa lyijypellitystä, joka muotoillaan paikkaansa hyvin sopivaksi. Kivissä olevien rapautuvien ja murenevien kohtien kiinnityksessä tarvitaan konservattorin ammattitaitoa.

Vaakatasoon asennettujen hautakivien säilymistä voidaan edistää kallistamalla kiveä sen verran, että vesi pääsee valumaan pois sen päältä.

Kalkkikivistä ja marmorista valmistettujen arvokkaimpien hautamuistomerkkien ja taideteosten suositeltavana suojaustapana on niiden peittäminen talven ajaksi hyvin tuulettavalla vedenpitävällä suojalaatikolla.

Tekstien kultaus

Vanha hautamuistomerkki on kauniimpi vaatimattomana kuin kirjaimet huonosti tai räikeästi kullattuina. Monien hautamuistomerkkien tekstit ja vuosiluvut ovat joko kaiverrettuina syvennyksinä tai jätetty peruspinnasta koholle. Valo- ja varjovaikutuksen ansiosta kirjoitukset ovat useimmiten riittävän hyvin nähtävissä ilman maalaamista, mikäli muistomerkki on muutoin kunnossa ja puhdas.

Kirjainten kultausta on tehty monella eri tavalla ja materiaalilla. Aito kultaus on perinteisesti tehtynä hienostunein menetelmä. Kultausten teko vaatii kokemusta ja erinomaista tarkkuutta, siksi kirjainten kultaustyö jätetään useimmiten hautakivitoimittajien tehtäväksi. Kirjaimet on voitu myös maalata kullan tai hopean värisiksi. Maalaukseen tulee käyttää ulkoilmaan sopivia tuotteita. Vanhimmissa hautakivissä tekstikaiverrukset on kultausten sijasta korostettu mustalla värillä. Niiden uusiminen voidaan tehdä ulkoöljymaalilla.

Erityistoimenpiteet

Painepesua voidaan tarvita joskus, kun kivi on pahoin likaantunut. Se on ehdottomasti jätettävä asiantuntijan arvioitavaksi ja tehtäväksi. Painepesussa on paine laskettava alhaiseksi ja pesuainei-

den käyttö minimoitava. Kemikaalien käyttöön on aina syytä suhtautua varovaisuudella. Muistomerkkin ja kultausten vaurioitumisen lisäksi ympäristön istutukset voivat kärsiä.

Jos ehjiä, kovasta graniitista tehtyjä hautakiviä aiotaan puhdistaa painepesulla, on ensin tehtävä koepuhdistus kiven takapinnalle. Pestävä kivi kastellaan vedellä, johon voi lisätä vähän neutraalia pesuainetta kostumisen tehostamiseksi.

Painepesu ei sovi hiekkakivi-, kalkkikivi- vuolukivi- tai marmoripinnoille eikä taideteoksiin. Sitä ei myöskään saa käyttää liuskottuviin tai haurastuneisiin kiviin. Happamat pesuaineet syövyttävät kalkkipitoisia kivilajeja sekä metallisolia.

Hiekkapainepesua tai hiekkapuhallusta ei saa käyttää kivipinnoille, sillä se tuhoaa kiillotetut pinnat sekä hävittää tekstien kultaukset ja muut yksityiskohdat.

Betonista valetut hautamuistomerkit vaativat puhdistamista sekä usein myös paikkausta ja vahvistamista, mikäli niiden toivotaan säilyvän.

Betoniset ja tekokiviset muistomerkit

Sementistä ja hiekasta tehtyä betonia tai sementistä ja erilaisesta kivimurskeesta tehtyä tekokiveä on käytetty kiven korvikkeena myös hautamuistomerkkien raaka-aineeksi. Niistä on valettu pystykiviä, ristejä, urnia ja muita koristeveistoksia.

Betoni on huokoinen kiveä muistuttava materiaali, joka imee itseensä vettä. Se muodostaa otollisen kasvupaikan sammalle ja leville. Biologinen kasvusto pitää pinnan kosteana ja aiheuttaa pinnan rapautumista ja veden imeytymistä sisään päin. Paksun sammalkerroksen voi ensin poistaa käsin ja sen jälkeen helposti mureneva pinta pestään varovaisesti pehmeillä pensseleillä tai harjoilla, kuten kiviset muistomerkit.

Ruostetahrat veistosten pinnassa kertovat, että veistosten sisäiset tukiraudat ovat saaneet kosteutta ja ruostuneet. Ruoste saattaa aiheuttaa halkeamia ja isojakin paloja voi irrota. Tällöin kannattaa ottaa yhteyttä konservattoriin tai restaurointialan ammattilaiseen, jolla on kokemusta betoniveistoksista.

Tako- ja valurautaiset sekä peltiset hautamuistomerkit

Hautamuistomerkkien 1800-luvun puolivälissä alkaneen teollisen valmistuksen ensimmäisiä tuotteita ovat olleet valurautaiset ristit, korkeat uusgoottilaiset pystylaatat, uusklassilliset urnat sekä hautapaikan ympärille pystytettävät aitaukset portteineen. Niitä on voinut tilata painettujen myyntiluetteloiden perusteella mm. Varkaudessa, Helsingissä ja Turussa toimineista valimoista sekä Fiskarsin ruukista. 1900-luvun alussa valurautaisia hautamuistomerkkejä tehtiin jo eri puolilla Suomea ja valimoiden tuotemallistot muistuttivat toisiaan. Tuotanto jatkui aina 1930-luvulle asti mm. Karkkilaissa ja Kalajoella.

Paljon käytettyjä hautamerkkejä ovat olleet myös paikallisten kyläseppien tekemät yläpäästään kaartuvat tai puolipyöreät peltilevyt, joihin nimet on maalattu valkoisella tai mustalla värillä

ja joiden kiinnitystangon päässä on usein risti. Toinen kansanomaisempi malli on ollut paksusta pyöreästä rautatangosta taivutetut ristit. Joidenkin ruukkialueiden läheisyydessä olevilla hautausmailla saattaa vielä nähdä erittäin harvinaiseksi käyneitä takoraudasta valmistettuja hautamerkkejä, joihin vainajan nimi ja syntymä- ja kuolinajat on tehty lävistyksinä.

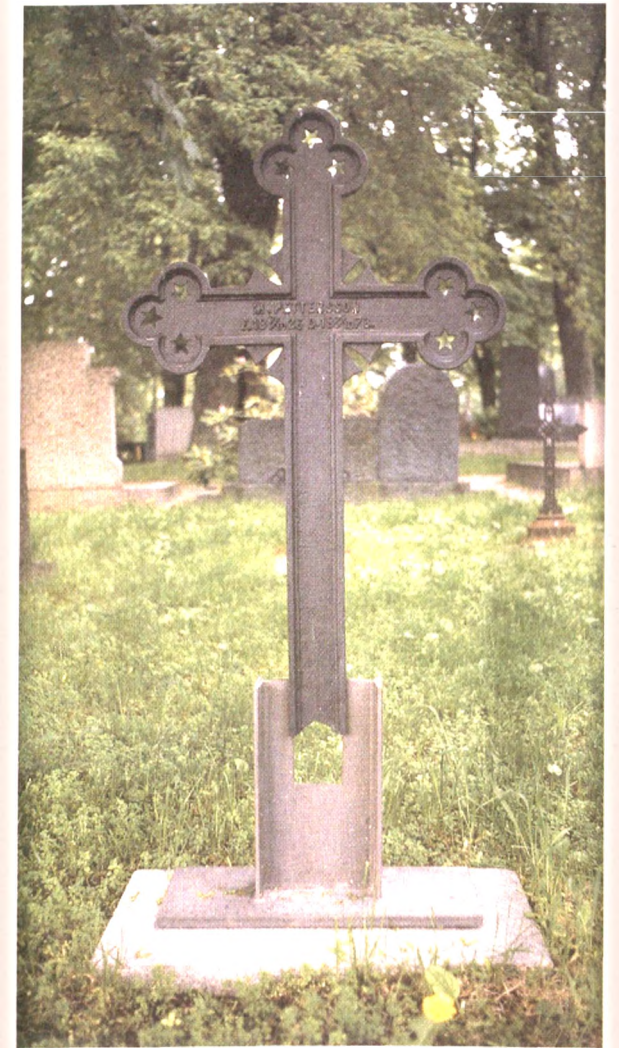
Valurautaiset hautamuistomerkit ja erityisesti hautoja ympäröivät aitaukset muodostavat suurimman ja eniten kunnostamista kaipaavan ryhmän vanhoilla hautausmaillamme. Ne voidaan kuitenkin vielä useimmissa tapauksissa kunnostaa varsin vähäisin toimenpitein. Vaikka valurauta materiaalina kestää melko hyvin korroosiota ja ruostumista, on se haurasta ja helposti murtuvaa.

Valurautaisen muistomerkin heikoin kohta on sen alapään kiinnityksessä. Aluskiveen porattui-

hin reikiin rikillä tai lyijyllä juotetut kiinnitystapit heikentyvät ruostuessaan ja katkeavat melko pienestäkin töytäisystä. Vaurioitumisen estämiseksi aluskiven ja muistomerkin liitoskohta kannattaa puhdistaa säännöllisesti sammaleesta ja muusta roskasta sekä suojata ruostumiselta maalauksella. Monin paikoin aluskivi on saattanut jäädä kohonneen maanpinnan alapuolelle. Sen esiin kaivaminen ja nostaminen olisi hautamuistomerkin säilymistä kannalta suositeltavaa, mikäli se voidaan toteuttaa suhteellisen vaivattomasti. Riittävä on, että aluskiven yläpinta olisi näkyvässä noin 5 cm:n verran.

Katkennut tai rikkoutunut valurautainen hautamuistomerkki voidaan nykyisin korjata mm. hitsaamalla. Hitsausjälki on kuitenkin työstettävä hiomalla ympäristönsä mukaiseksi. Katkennut risti tai aitauksen osa voidaan kunnostaa myös tukemalla katkennut kohta sopivasti muotoilluilla metallikappaleilla, jotka kiinnitetään toisiinsa pultiliitoksien avulla.

Hautojen ympärillä olevien valurauta-aitauksien hoidossa ja kunnostamisessa on pidettävä huolta eri osien ja liitosten kiinnityksestä ja portin saranoista sekä peruskivien oikaisemisesta ja esille otosta. Poikki ruostuneet kiinnitysrivit vaativat metallimiehen taitoja uusimisessa.

Hautaa ympäröivä valurauta-aitaus Ruoveden kirkon vierellä.

Ruosteen poisto ja maalaus

Ruosteinen muistomerkki vaikuttaa hoitamattomalta. Pinnan maalaus kuuluu tärkeänä osana rautavalmisteisiin. Se suojaa ruostumiselta ja antaa samalla halutun värin ja kiiltoasteen. Valurautaisen hautamuistomerkkien värinä on useimmiten ollut himmeä musta tai tumma grafiitinharmaa.

Ennen puhdistustyön alkua on hyvä tutkia suurennuslasilla entisiä maalijäänteitä värin selvittämiseksi. Samalla voidaan tarkastaa, onko kirjaimissa tai kuvioissa käytetty jotain muuta väriä tai kultausta. Jos mitään viitteitä entisestä väristä ei löydy, on varmintä käsitellä pinta mustalla tai tummalla grafiitinharmaalla maalilla.

Raudan pinnasta poistetaan irtoava ruoste teräsharjauksella. Harjaajan on suojattava silmänsä ja käytettävä sopivaa hengityssuojainta sekä suojakäsineitä. Tämän jälkeen rauta käsitellään ohuehkoisesti esim. harmaalla Ferrex- tai Rostex- pohjamaalilla. Sen kuivuttua pinta sivellään seoksella, joka on valmistettu seuraavasti:

4 osaa maaliöljyä = vernissaa, josta 1 osa voidaan korvata raa'alla pellavaöljyllä

2-3 tilavuusosaa hiilimustaa tai grafiittijauhetta

Pohjamaalaus voidaan jättää pois, jos pinta käsitellään kahteen kertaan yllä olevan seoksen mukaisella "maalilla". Ensimmäisen käsittelyn tulee olla hyvin kuivunut ennen toista sivelykertaa.

Grafiittijauhe antaa pintaan tumman metallinkiiltoisen vivahduksen. Hiilimusta eli kimrööki on luonteeltaan mustempi ja himmeämpi. Käsitelyaineen ulkonäköä voi muunnella sekoittamalla värijauheita keskenään. Väriaineen määrä vaikuttaa kiiltoasteeseen. Myös maalikerroksen "töppääminen" siveltimellä tekee pinnan himmeämmäksi. Käsitely säilyttää kauniisti valuraudan terävinä piirtyvät yksityiskohdat.

Puhdistetut rautapinnat voidaan myös ohuesti käsitellä Tervamaalin nimellä tunnetulla metallipintojen suoja-aineella, joka muistuttaa aikaisemmin käytössä ollutta "rautalakkaa". Tervamaalista pintaan jäävä kiilto himmenee ajan myötä.

Toinen tapa poistaa ruoste on kuumentaa pintaa varovasti nestekaasupolttimella ja harjata irtoava ruoste teräsharjalla. Lämmön avulla valuraudan huokosista poistuu myös kosteutta. Pinta maalataan sen jälkeen edellä mainitulla lämmiteyllä vernissaseoksella tarvittaessa useampaankin kertaan. Ohut käsittely jättää kauniisti näkyviin valuraudan pinnan.

Pellavaöljyrättejä tai trasseleita ei pidä laittaa niiden itsesyttymisvaaran takia hautausmaan roskalaitokseen, vaan ne tulee hävittää muulla tavoin.

Valurautaisen hautamerkkien kunnostuksessa ruosteen poistaminen hiekkapuhalluksella on tarpeettoman raskas toimenpide.

Pronssi-, messinki-, kupari- ja sinkkiosat

Hautamuistomerkkeihin on usein kiinnitetty pronssista, messingistä tai kuparista tehtyjä nimilattoja ja muotokuva-reliefejä. Niitä voidaan puhdistaa tahnamaisilla, kyseisten metallien puhdistusaineilla. On kuitenkin varottava, ettei ainetta pääse puhdistettavan alueen ulkopuolelle tai taustaan. Karkeaksi syöpynttä metallia ei kuitenkaan kannata käsitellä, koska tuloksena on entistä laikukkaampi pinta.

Pronssista, messingistä, kuparista tai sinkistä valmistettuja hautamuistomerkkejä, niiden osia tai taideteoksia ei saa puhdistaa voimakkailla happamilla pesuaineilla, koska tällöin niiden suojaava oksidikerros, ns. patina, vaurioituu. Pinnat voidaan pestä haalealla vedellä, johon on lisätty vähän neutraalia pesuainetta. Huuhteleminen tehdään aina puhtaalla vedellä.

Puiset hautamerkit

Yleisin hautamerkki maaseudulla on ollut valkoiseksi maalattu risti tai leveä pystylauta, jonka yläpäässä tai reunoissa on ollut koristeleikkauksia. Haudat ovat myös saattaneet olla puisen aitauksen ympäröimät. Puiset hautamuistomerkit ovat jo niin harvinaisia ja huonokuntoisia, että niiden suojaaminen tarkoittaa ensisijaisesti kylmiin sisätiloihin siirtämistä, esimerkiksi kellotapuliin tai vastaavaan. Lämmityksessä sisätiloissa ilma on liian kuivaa, jolloin puu rupeaa vääntymään ja halkeilemaan.

Paikoillaan olevien muistomerkkien maahan upotettu osuus voidaan käsitellä pellavaöljyvernissaa sisältävällä puunsuoja-aineella. Myös terväsively hidastaa tyvipään lahoamista. Kuluneen pinnan suojaukseen sopii ohut sively värittömällä pellavaöljyvernissalla sisältävällä puunsuoja-aineella tai pellavaöljyvernissalla, johon on lisätty 20 % tärpättiä. Pinta ei kuitenkaan saa jäädä kiiltäväksi.

Mikäli puisen muistomerkin teksti halutaan maalata uudelleen, kannattaa se sivellä ohuesti perinteisellä pellavaöljymaalilla tai taiteilijatarvikkeena saatavalla sinkkivalkoisella. Tekstit uusitaan pinnan kuivuttua karkisiveltimellä ja maaliksi sopii parhaiten taulumaalauksessa käytetty nokimusta.

Punagraniittisessa hautamuistomerkin on vainajan pronssiin valettu muotokuvareliefi.

Puisia hautamerkkejä uusittaessa materiaalina ei pidä käyttää painekyllästettyä puuta. Vihertäväsävyinen puuristi ei ole kaunis katsella ja mikä pinta käsittely ei sen päällä pysy.

Puiset hautalaudat ovat häviävää hautausmaakulttuuria kaikkialla Suomessa.

Vanhojen hautamuisto- merkkien uudelleen käyttö

Urnahautauksen yleistyminen on luonut uudenlaisia mahdollisuuksia vanhojen hautausmaiden pitkäaikaiseen käyttöön, jolloin myös vanhat sukuhaudat hautamuisto-merkkeineen voidaan säilyttää uusien haudauksien yhteydessä.

Jos muistomerkillä ei ole enää tilaa uusille kaiverruksille, tarjoaa esimerkiksi kiven tausta paikan uusille nimille. Valurautaristi tai -laatta soveltuu uusien metallisten nimilaattojen kiinnitykseen. Perinteisiin tapoihin on kuulunut laakakiven tai jonkin muun mallisen pienen kiven sijoittaminen vanhan muistomerkin eteen. Vaihtoehtoja on monia, kun niitä vain jaksaa surun kohdatessa harkita.

Seurakunnalle palautuneita haudalta poistettuja hautakiviä voitaisiin nykyistä enemmän käyttää hävittämisen sijasta uudelleen. Kivien uudelleen käyttö edellyttää kuitenkin niissä olevien nimien pois hiomista tai peittämistä esim. metalli- tai kivilaatalla.

Vanhaan valurautamuistomerkkiin lisätty uusi nimilaatta, esimerkki Pielaveden hautausmaalta.

Esimerkki Mäntsälän hautausmaalta kertoo, miten vanhan hautakiven taustaa voidaan käyttää hyväksi uuden haudauksen yhteydessä.

Nummen hautausmaalla on säilynyt perinteiset hoitotavat monella haudalla.

Haudanhoito

Hautausmaiden uudistusliikkeen keskeisenä tavoitteena ollut luonnonmukaisuus ja vihreys sekä hautausmaa-alueiden hoitotapojen koneellistuminen ovat vaikuttaneet myös vanhaan muistomerkkikantaan. Hautoihin lähes poikkeuksetta kuuluneet reunakivet on useimmilta hautausmailta poistettu ja hautakivet ovat jääneet yhtenäisen nurmikον keskelle. Siellä, missä hautapaikkaa rajaavat reunakivet ovat vielä tallella, saattaa yhä löytyä haudan paikallisia hoitotapoja. Esimerkiksi haudan peitteenä olevan hiekan kuviointi tarkoitusta varten tehdylä puuharavalla kuuluu niihin hoitotapoihin, jonka toivoisi säilyvän.

Valkoisen marmorisoran, karkean tumman kivimurskeen tai värillisen pikkukiven käyttäminen haudan peitteenä ei kuulu suomalaiseen hautausmaaperinteeseen eikä sen soisi siihen juurtuvankaan.

Haudalle istutettavien kasvien valikoima on kokenut suuria muutoksia. Se on hautamuisto-

merkkien tavoin köyhtynyt ja yhdenmukaistunut. Hautainhoidon menetelmien rationalisoinnin tuloksena jotkut seurakunnat pitävät hautaa hoitamattomana, jollei siinä ole alati kukkivia kesäkukkia. Lisäksi hautausmaan ohjesäännössä saatetaan kieltää muiden kuin yksivuotisten kasvien istuttaminen haudan kaunistukseksi.

Haudoilta historiallisesti kuuluneet luonnonkasvit, kuten kielot, orvokit ja käenkaalit tai monivuotiset perennat, ovat jääneet lähes unohtuksiin. Tämän perinteen elvyttäminen rikastuttaisi hautausmaakulttuuria. Keväiset sipulikasvit, kotkansiipisaniaiset tai erilaiset liljakasvit, kurjenmiekat, särkyneet sydämet, akileijat ja kuunliljat eivät vaadi paljoa huolenpitoa. Myös erilaiset mätästävät maanpeitekasvit ovat vaatimatonta, mutta kaunis vaihtoehto haudan koristukseksi.

Seuraava sivu:

Seppämestari ja paloruiskunkentkijä on ollut aikanaan arvostettu ja tarpeellinen henkilö.

Kuvat:

Museovirasto, Marja Terttu Knapas, kannen taustakuva Soile Tirilä.

Kansien kuvat Teijon, Vehmaan, Hauhon, Porvoon ja Anjalan Kirkkovooren hautausmailta.
Sisäkansien kuvat Sodankylän, Kiimingin, Simpeleen, Espoon, Keuruun ja Paltaniemen hautausmailta.

Museovirasto, rakennushistorian osasto

Kulttuuritalo, Sturenkatu 4, PL 169, 00511 Helsinki

puh (09) 40501, faksi (09) 40509420

sähköposti rakennushistoria@Nba.fi

